Akademik İncelemeler Dergisi
Journal of Academic Inquiries

E-ISSN : 2602-3016
Yayıncı/Publisher : Sakarya Üniversitesi

Cilt/Vol, 20, Sayı/No. 1, 85-107, 2025
DOI: https://doi.org/10.17550/akademikincelemeler.1588696

Araştırma Makalesi / Research Article

Diyarbakır Arkeoloji Müzesinde Bulunan Hamailler (Muskalar)

Hamaillers (Amulets) in Diyarbakir Archaeological Museum

Sahure Yariş

Dicle Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Diyarbakır, Türkiye,
cinarsahure@gmail.com,
https://ror.org/0257dtg16

Öz: Türk El Sanatları arasında önemli bir grup oluşturan madeni eserler; genel olarak yapıldığı dönemin malzeme, form, tür, teknik ve süsleme çeşitliliğini yansıtmaları bakımından dikkat çekmektedir. Bu çeşitlilik içerisinde madeni muskalar önemli bir yer tutmaktadır. Muska, insanoğlunun var olmaya başladığı ilk çağlardan beri kötü gözden, nazardan ve hastalıktan koruyucu etkisinin olduğuna inanılmaktadır. Muskaların ilk ortaya çıktığı dönemlerde form özelliklerinden çok ona yüklenen anlam doğrultusunda ön plana çıkmaktadır. Zaman içerisinde yüklenen anlamlarının yanı sıra estetik kaygınında değer kazandığı muskalar görülmektedir. Genellikle üçgen, silindir veya dikdörtgen formların uygulandığı bu eserlerde birden çok formunda beraber kullanıldığı örnekler yapılmaya başlanmıştır.
Bu makalede, Diyarbakır Arkeoloji Müzesine satın alma yoluyla kazandırılan ve depoda korunan 14 muska (hamil) incelenmiştir. Kitabesiz olan bu eserler, form, malzeme ve süsleme özellikleri bakımından 20. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Gümüş malzemeden yapılan eserler dövme tekniğiyle yapılmışlardır. Kaynak ve lehim kullanılanarak birleştirilen bu eserlerde süsleme tekniği olarak kabartma, telkâri, ajur ve mıhlama teknikleri kullanılmıştır. Süslemede stilize bitkisel ve geometrik motifler işlenmiştir. Form itibariyle dikdörtgen, silindir ve üçgen formlar uygulanmıştır. Bu formlar bazı örneklerde beraber uygulanmış, dikdörtgen- silindir veya silindir-üçgen gibi farklı formların birlikteliği görülmektedir. Çalışmada bu hamailler (muskalar) ele alınıp Sanat Tarihi disiplini içerisinde tanıtılıp değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır Müzesi, Maden Sanatı, Takı, Hamail, Muska

Geliş Tarihi/Received: 20.11.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 02.01.2025
Yayımlanma Tarihi/ Available Online: 09.03.2025

Abstract: Metal artifacts, which constitute an important group among Turkish Handicrafts, generally attract attention in terms of reflecting the diversity of materials, forms, types, techniques and ornaments of the period in which they were made. Metal amulets have an important place in this diversity. Amulets have been believed to have a protective effect against evil eyes, evil eyes and diseases since the earliest ages when mankind began to exist. In time, amulets have been observed to have gained value in terms of their aesthetic concerns as well as their attributed meanings.
In this article, 14 amulets (bearers) that were brought to the Diyarbakır Archaeological Museum through purchase and preserved in the warehouse were examined. These artifacts, which do not have inscriptions, are dated to the 20th century in terms of their form, material and ornamental features. The artifacts made of silver material were made with the forging technique. In these artifacts, which were combined using welding and soldering, relief, filigree, openwork and nailing techniques were used as ornamentation techniques. Stylized plant and geometric motifs were processed in the decoration. Rectangular, cylindrical and triangular forms were applied in terms of form. These forms were applied together in some examples, and the union of different forms such as rectangle-cylinder or cylinder-triangle is seen. In the study, these hamails (amulets) were examined and tried to be introduced and evaluated within the discipline of Art History.

Keywords: Diyarbakır Museum, Metal Art, Jewelry, Hamail, Amulet

Extended Abstract

Amulets, which have been used since ancient times, are prayers carried on top, which are believed to have a protective effect from bad eye, evil eye and disease. Amulets made to protect from amulets are usually preserved in silver or gold housings. Although the use of amulets is generally seen in religions such as Islam, Christianity and Judaism, it is even seen in Pagan cultures in earlier periods. The amulet was seen as a protective spell in these cultures, serving as an exorcist in talismans. Each society and faith

Cite as(APA 7): Yariş, S. (2025). Diyarbakır arkeoloji müzesinde bulunan hamailler (muskalar). *Akademik İncelemeler Dergisi*, *20*(1), 85-107. https://doi.org/10.17550/akademikincelemeler.1588696

This is an open access paper distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

attributed their own meanings to the amulet. These meanings include different meanings such as staying healthy, getting rid of negative emotions, and avoiding external harms. Amulet, which represents protection, power, luck and fertility in the physical and spiritual world in Turkish folk culture, has an important place in beliefs and traditions. Especially the belief in protection from disasters and difficulties continues today.

In this article, 14 porters in the warehouse of Diyarbakır Archaeological Museum were examined. Hamail, which is used to protect from evil eye and evil, is dated to a time period covering the 20th century in terms of its general features such as form, shape, ornamentation features, material and construction techniques. Hamailler are examples where the artist who embroidered it reflects his craftsmanship, fine taste and imagination by embroidering it like lace in a metal embroidery delicacy that is difficult to embroider. Examples examined are rectangular, triangular and cylindrical. Six of the works, all of which were brought to the museum through purchase, are cylindrical, five are cylindrical and triangular together, one is cylindrical and rectangular together, and two are rectangular. All of the samples were made of silver material. The fact that silver is one of the first mines of the Turks and the continuation of the protective belief they attributed to it, the continuation of this belief in the works made in the 20th century both emphasizes the importance of hamail and is an indicator of the continuation of this belief.

There are different methods used in the construction techniques of metal works. These methods are forging, casting, plastering and pressing technique. The hamails subject to the article were made with the tattoo technique. This technique is the oldest technique used in the Near East since the first discovery of natural mines, in which the mine is shaped by hammering. All of the 14 works examined were made with the tattoo technique.

Traditionally, various techniques have been developed in the art of mineral ornamentation. In addition to the techniques developed, the fine taste of both the mine master and those who will use that work played an active role in the diversification of the decoration. Embossing, scraping and stealing, inlaying, applique, mold embossing, filigree, openwork-cutting, warfare, murassa, coating and techniques such as gilding, grain, enamel are among the decoration techniques. Embossing, filigree, openwork and nailing, which are among the decoration techniques, were applied to the samples taken into consideration. Embossing, filigree and openwork techniques were applied together in seven of the samples. In three examples, patrons were decorated with openwork and filigree; in four examples, patrons were decorated with relief decoration technique. Eight samples were evaluated in the nailing technique. The relief ornaments made on the works were made using a hammer. When the decoration programs of the porters subject to the article are examined, mainly vegetative and geometric motifs are seen. Since the herbal decorations are stylized, it is difficult to determine the motif. As a geometric decoration, motifs in the form of rings and circles were embroidered.

In the works subject to the article, there are usually colored stones designed in round form. Since the samples were not palace jewelry, precious stones were not used because they were folk jewelry. Red, blue, green and orange glass beads were placed in the works by inlaying technique. It is known that colors, which have played an important role from primitive societies to the present day, have an effect on people. Colors are one of the ways people sometimes express their desires, desires, and sometimes their happiness and sadness. In addition to being a symbol of excitement, power and raiding, red is also important in terms of carrying a sacred meaning that refers to the color and sun that gives life in Turks. In addition to being a color that increases faith, blue is also a color that repels evil eye. In the Hittite civilization, blue and circular stones were preferred to prevent malicious glances.

It is included in the stamps hanging downwards among the items added as an ornament element in bearers. These stamps were made in the form of circles in five pregnant women, leaf motifs in three pregnant women, and moon motifs in one pregnant woman. Since the chain parts of the four hamail

were broken, it could not be determined in which way the stamps were processed. The inclusion of moon-shaped stamps in the hamail suggests that the moon, which has made some people feel fear and some feel love since ancient times, may have been made with the same symbolic expression in the hamail worn as a grove.

It is noteworthy that the purpose of protection of Hamail is the same in every age and in every society, even if its form and content are different. The presence of a group of hamalis made for this purpose in the Diyarbakır Museum is valuable in terms of being proof of the existence of people with similar purposes regionally.

1. Giriş

Eski dönemlerden beri kullanılan muska; kötü gözden, nazardan ve hastalıktan koruyucu etkisinin olduğuna inanılan, üstte taşınan dualardır. Göz tılsımından korunmak için yapılan muskalar, genellikle gümüş veya altın muhafazalarda korunmuştur (Önder, 1995, s. 143).

İnsanlık tarihi kadar eski dönemlere dayanan, kötü güçlerden korunmak veya kısmet getirdiğine inanılan muska, "Yazılı olan, yazılmış olan şey, bir şeyden çıkarılan suret" manasına da gelmektedir (Uygun, 2012, s. 211). Kuzey Afrika'da "hurz", Doğu Arabistan'da "hamaya, hafiz, maâza" gibi ifadelerle anılan muska kelimesinin Arapça karşılığı "nüsha" dır. Türkiye'de "muska, nüsha veya hamail" isimleri ile kullanılmaktadır (Devellioğlu, 2007, s. 320; Belen, 2015, s. 128). Boyut bakımından küçük Kur'an-ı Kerim anlamında da kullanılan hamailler, Kıpçak Türkçesi ve Çağatay Türkçesi'nde "tumar" kelimesiyle bilinmektedir (Gündüz, 2023, s. 125). İngilizce de ise amulet kelimesine karşılık gelen "koruma sağlayan" anlamına gelmektedir. Ayrıca, kutsanmış nesne veya doğaüstü güçleri olan obje anlamında da kullanılmıştır (Çelebi, 2012, s. 91; Sarı, 2024, s. 3).

İslamiyet'ten öncede muska kullanma adeti vardı. 8. ve 9. yüzyıllarda Budist ve Maniheist Türklerin yaşadığı Doğu Türkistan'da yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkan eserler arasında muskalar, çeşitli dini formüllerin yazılı olduğu levhalar, tahtalar yer almaktadır (İnan, 1962, ss. 46-47).

Eski Mezopotamya uygarlıklarından olan Akad, Babil ve Asurlular'da kötü ruhlardan korunmak için muska yapmışlardır. Babil büyü geleneklerinde merdiven altında muska yakma adeti kaynaklarda anlatılmaktadır (Uygun, 2012, s. 215).

Eski Mısır'da muska, yaşayan insanlar tarafından kullanılmasının yanı sıra ölülerin yanına da bırakıldığı bilinmektedir. Öbür dünyada ölünün kullanması amacıyla mezarlara bırakılan muska; genellikle pişmiş topraktan, obsidyenden, akik ve yeşim gibi taşlardan yapılmaktaydı (Demirci, 2006, s. 26). Bu dönemde takan kişiyi kötü ruhlardan koruduğuna ve şans getirdiğine inanılan muskalar, "Osiris'in Gözü" ya da "Horus Gözü" olarak bilinmekteydi (Erbek, 2002, s. 120). Horus'un Gözü, Asya'da yaygın bir din olan Budizmi simgeleyen küçük Buda kolyelerinde veya yüzüklerde muska inancıyla taşınmaktadır (Çelikkol, 2008, s. 45) (Fot. 1).

Fot. 1

Lapis Lazuli Taşlı Modern Bir Altın Yüzük Üzerinde Yer Alan Horus'un Gözü

Kaynak: (E. Çelikkol, 2008, s. 45)

Eski Yunan'da ve Roma'da hastalığa karşı korunmak ve iyi şans getirmek için genellikle küçük heykelcikler veya madeni paralar şeklinde muskalar kullanılmıştır. Ayrıca, Eski Yunan'da güneş tanrısı Apollo'dan yardım isteyen dualaların ve isteklerin yer aldığı papirüslere yazılan muskaların varlığı bilinmektedir (Sarı, 2024, ss. 13-15) (Fot. 2).

Fot. 2

Yunan Tanrısı Apollon'dan Yardım İsteyen Yunan Muskası

Kaynak: (V. Sarı, 2024, s. 13)

Genellikle hastalıktan, manevi rahatsızlıktan korunmak için yapılan muska, kimi zaman da istenilen bir şeyin yapılmasını sağlamak için Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerden veya hadislerden derlenmiş dualar, "Vefk" ilmi[1] ile yapılmış bazı şekillerden yararlanarak yapılmaktadır (Çelebi, 2012, ss. 605-607). Üçgen ve rulo biçiminde katlanıp; korunması için deri, meşin, gümüş, altın gibi kapların kullanıldığı muskalar boyuna, kola, bele veya bir yere asılırlar. Farklı biçimli kaplarda da korunan hamiller, günümüzde dahi İslam aleminde yaygın olarak kullanılmaktadır (Belen, 2015, s. 128). Muskalar grafik, numerolojik ve metinsel içeriklerle biçim ve içerik bakımından farklılık gösterebilirler. Bu farklılıklar kültür ve medeniyetlere göre çeşitlilik göstermenin yanı sıra, yakın ilişkili kültür ve medeniyetler muska amacıyla yapılan sembolleri, içerikleri bile paylaşabilirler (Sarı, 2024, s. 15).

Muskalarda bazı dualara yer verilir. Bu dualar; Felak, Nâs, Yasin, Fatiha, Âyetü'l Kürsi, Âyetü'l Arş'tır (Belen, 2015, s. 128). Yapılan muskalar göz tılsımından doğmasından kaynaklandığı için form genel olarak üçgen şeklinde yapılmıştır (Doğan, 2022, s. 20).

Muska kullanımı genellikle İslamiyet, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi dinlerde görülmesine rağmen daha eski dönemlerde Pagan kültürlerinde[2] bile görülmektedir. Muska, bu kültürlerde koruyucu bir büyü olarak görülmüş, tılsımlarda kötü ruhu kovan görevini üstlenmiştir (Tanyu, 1992, ss. 501-506). Her toplum ve inanış muskaya kendi anlamlarını yüklemiştir. Bu anlamlar arasında; sağlıklı kalma, negatif duygulardan kurtulma, dış etkenli zararlardan kaçınma gibi farklı anlamlar sayılabilir (Serbest, 2020, ss. 7-12).

Yahudilikte iki ayrı muska çeşidi vardır. Bunlardan biri; Kral Solomon (Süleyman) Muskalarıdır. Bu muskaların İsrail Kralı Hazreti Süleyman'ın hazırladığına inanırlar. Diğer muska çeşidi ise Kimiyah (Melek Tekstleri) olarak adlandırdıkları kare şekilli, parşömen kağıtları üzerine yazılmış Tevrat'ta adı geçen meleklerin isimlerinin bulunduğu muskadır. Bu yazılı parşömenler gümüş bir kutucuğa konularak taşınmaktadır (Çelikkol, 2008, s. 46) (Fot. 3).

[1] Vefk ilmi: Harf, rakam, kelime, esmâ-i hüsnâ, ayet ve surelerin belli bir düzene göre kareler içine yazılarak bunda bâtınî manalar arayan bir tılsım türü.

[2] Pagan toplumlarda görülen muska, İslam toplumlarında bi'dat olarak görülmektedir. Bi'dat: Daha önce benzeri bulunmayıp sonradan ortaya çıkan (muhdes) şey anlamına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rahmi Yaran, "Bi'dat", TDV İslam Ansiklopedisi, 6, İstanbul, 1992, 129-131.

Fot. 3

Gümüş Kimiyah

Kaynak: (E. Çelikkol, 2008, s. 46)

Orta çağda İskandinav, Anglo-Sakson ve Germen kavimlerinde şeytana ve büyücülüğe karşı koruma gücüne inanılan, üzerinde runik yazılar veya harflerin bulunduğu "Eoh" adı verilen, tavşan ayağı, at nalı ve mercandan yapılmış muskalar kullanılmıştır. Bu muskaların iyi şans ve mutluluk getirdiğine inanılmıştır (Çelikkol, 2008, s. 46).

Türk halk kültüründe fiziksel ve ruhani dünyada koruma, güç, şans ve bereket temsili olan muska, inanç ve gelenekler içinde önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle felaket ve zorluklardan korunma inancı günümüzde devam etmektedir (Örnek, 1976, s. 164).

Çalışmada Diyarbakır Arkeoloji Müzesinde bulunan 14 adet hamail değerlendirmeye alınmıştır.

Katalog

Katalog No: 1

Envanter No: 1/18/84

Müzeye Geliş Tarihi-Biçimi ve Yeri: 02.04.1984- Satın alma- Depo

Tarihlendirme: 20. yüzyıl

Boyutları: Zincir: 62 cm, Silindir uzunluk: 9 cm, Çap: 1,9 cm

Malzeme: Gümüş, boncuk

Uygulanan Teknik: Yapım: Dövme; Süsleme: Kabartma, mıhlama, telkâri; Birleştirme: Kaynak, lehim

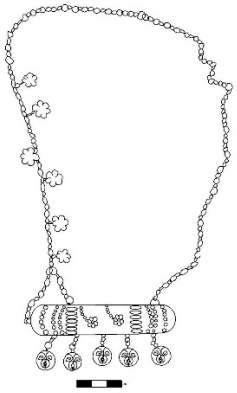
Tanım: Gümüş malzemeden yapılmış olan hamail, silindirik şekilli ve tek parçadır. İç içe geçmiş halkalardan oluşan askı zincire, iki ucunda mengeçle bağlanmış silindirik plaka sarkmaktadır. Zincirin sol tarafında ise çok yapraklı çiçek formunda altı adet pul yer almaktadır. Hamailin gövdesinden pulların bulunduğu yöne doğru birleşmiş kısa bir zincir vardır. Bir tarafı açılabilir kapaklı muhafaza şeklinde silindirik hamailin kapakları, dışa doğru taşkın ve dilimlidir. Hamailin üzerinde, plakanın arkasından vurularak dış yüzeyinde üç sıra diagonal bir şekilde oluşan bitkisel motifler işlenmiştir. Silindirik hamailin her iki köşesinde bitkisel motifleri çerçeve içine alan geometrik şekillere yer verilmiştir. Hamailin silindirik gövdesinden aşağıya doğru sarkan, mengece bağlı daire şeklinde pullar sarkmaktadır. Bu pulların içerisinde ortasında kırmızı birer boncuğun yerleştirildiği, telkâri ile çiçek motifleri yapılmıştır (Fot. 4-5) (Çizim 1).

Fot. 4-5

Envanter No 1/18/84

Çizim 1

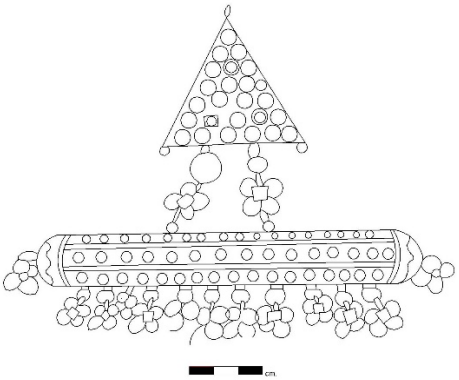
Katalog No: 2
Envanter No: 4/1/88
Müzeye Geliş Tarihi-Biçimi ve Yeri: 03.10.1988- Satın alma- Depo
Tarihlendirme: 20. yüzyıl
Boyutları: Silindir uzunluk: 16 cm, Çap: 1,9 cm; Üçgen uzunluk: 6,3 cm; Üçgen kalınlık: 2,8 cm
Malzeme: Gümüş, boncuk
Uygulanan Teknik: Yapım: Dövme; Süsleme: Ajur, telkâri, mıhlama; Birleştirme: Kaynak, lehim
Tanım: Gümüşten yapılmış olan hamail, iki parçadan oluşmaktadır. Biri silindirik şekilli, diğeri üçgen biçimli muskadır. Silindirik formlu hamailin gövdesinden aşağıya doğru, halkalardan yapılmış küçük çiçek motifli iki küçük zincirle üçgen formlu plaka sarkmaktadır. Bir tarafı açılabilen silindir hamailin üzerinde ajur tekniğiyle açılmış halkalar bulunmaktadır. Bu halkaların etrafı telkâri ile sarmalanmıştır. Hamailin uzun gövdesi üzerine yapılmış olan bu motifler, gövdenin üzerinde tekrar ederek gövde tamamen doldurulmuştur. Halka motif sıraları iki sıra telkâri ile birbirlerinden ayrılmıştır. Silindirik hamailin her iki köşesinde askı zincirlerinden birer çiçek motifi kalmıştır. Gövdenin üst kısmında on bir adet mengece bulunmaktadır. Bu mengecelere bağlı birer halka ve halkalara bağlı birer çiçek motifinden oluşan askı zinciri yer almaktadır. Silindirik hamailin alt kısmında dört adet mengece vardır. Bu mengecelerin köşelerde olanları boş iken, ortada olan iki mengeceden birer halka ile asılan çiçek motifli askı zinciri sarkmaktadır. Bu zincirlere bağlı üçgen formlu hamaile yer verilmiştir. Hamailin her bir köşesinde birer mengec vardır. Üçgen hamailin üzerinde telkâri ile yapılmış halka şekilleri yer alır. Bu halkalardan üçünün ortasında ikisi mavi, biri kırmızı renkli boncuk bulunmaktadır. Hamailin üzerine işlenen bu süslemeler her kenarda birer telkâri ile sınırlandırılmıştır (Fot. 6-7-8) (Çizim 2).

Fot. 6-7-8

Envanter No 4/1/88

Çizim 2

Katalog No: 3
Envanter No: 4/5/89
Müzeye Geliş Tarihi-Biçimi ve Yeri: 11.05.1989- Satın alma- Depo
Tarihlendirme: 20. yüzyıl
Boyutları: Zincir: 56 cm, Silindir uzunluk: 7,5 cm, Çap: 1,6 cm
Malzeme: Gümüş
Uygulanan Teknik: Yapım: Dövme; Süsleme: Kabartma; Birleştirme: Kaynak, lehim
Tanım: Tek parçalı olan hamail; gümüşten yapılmış, silindirik şekillidir. Halkaların birleştirilmesi ile meydana gelen çiçek motiflerinin birbirine bağlanmasıyla oluşturulmuş askı zinciri vardır. Bu zincir, silindirik hamailin her iki köşesinden birer mengece ile plakaya bağlanmaktadır. Bir tarafı açılabilen, silindirik hamailin yüzeyinde içten vurma ile kabartma tekniğinde yapılmış, gövde üzerinde birbirini tekrar eden geometrik halkalar ile süsleme yapılmıştır. Hamailin gövdesinde beş adet mengece vardır. Bu mengecelerden dördünde iç içe geçmiş halkaların oluşturduğu zincirler asılmaktadır. Her bir zincirin uç kısmında dört dilimli yaprak motifli pullar sarkmaktadır (Fot. 9-10).

Fot. 9-10

Envanter No 4/5/89

Katalog No: 4
Envanter No: 8/5/84
Müzeye Geliş Tarihi-Biçimi ve Yeri: 02.04.1984- Satın alma- Depo
Tarihlendirme: 20. yüzyıl
Boyutları: Zincir: 65 cm, Silindir uzunluklar: 5 cm, Çaplar: 0,7 cm; Dikdörtgen hamail: 9,3x7,8 cm
Malzeme: Gümüş
Uygulanan Teknik: Yapım: Dövme; Süsleme: Telkâri, ajur, mıhlama; Birleştirme: Kaynak, lehim
Tanım: Gümüşten yapılmış olan hamail, üç parçadan oluşmaktadır. Biri dikdörtgen, diğer ikisi silindirik formda muskalardır. İç içe geçen halkalardan oluşan askı zincirin iki ucuna bağlanmış olan dikdörtgen formlu hamailin üzerinde telkâri ile yapılmış süslemeler vardır. Telkâri ile hamailin yüzeyini dört parçaya bölünmüştür. Bu bölünme ortada düz teller ve bu düz tellerin her iki yanında yan yana yapılmış halkalar ile sınırlandırılmıştır. Hamailin dört kenarında bu geometrik halkalar tekrar edilmiştir. Hamailin ortasına mavi renkli boncuk yerleştirilmiştir. Yüzeyde oluşturulan dört parçanın her birinin ortasında halkaların birleşmesiyle oluşturulan çok yapraklı çiçek motifleri işlenmiştir. Eserin üç köşesinde kırmızı renkli boncuklar vardır. Dördüncü köşedeki boncuk düşmüştür. Hamailin alt kısmında gövdede dört adet mengece bulunmaktadır. Bu mengecelerden birer halka zincir ile sarkan dört daire formlu pul asılmaktadır. Hamailin her iki köşesinden asılan zincir motifi, üst kısımda bir başka zincirle birbirine bağlanmıştır. Daha sonra hamaili taşıyan asıl zincir üzerinde karşılıklı yerleştirilmiş, bir tarafları açılabilen kapaklı, silindirik formlu birer hamail yer almaktadır. Gövdelerinden ikişer mengeç ile zincire bağlı olan bu hamaillerin gövdesinde ajur tekniğiyle açılmış halkalar yer alır. Bu halkalar telkâri ile sarmalanarak süslenmiştir. Silindirik hamaillerin gövdesinde üçer adet mengece yapılmıştır. Silindirik muskalardan sonra askı zincirinin üzerinde birer halka ile bağlanmış, her iki kenarda ikişer adet, aralıklarla asılmış daire şeklinde pullar yer almaktadır (Fot. 11-12-13) (Çizim 3).

Fot. 11-12-13

Envanter No 8/5/84

Çizim 3

Katalog No: 5
Envanter No: 10/1/84
Müzeye Geliş Tarihi-Biçimi ve Yeri: 02.04.1984- Satın alma- Depo
Tarihlendirme: 20. yüzyıl
Boyutları: Zincir: 5 cm, Silindir uzunluk: 12 cm, Çap: 1,5 cm; Üçgen uzunluk: 3 cm, Üçgen kalınlık: 2 cm
Malzeme: Gümüş
Uygulanan Teknik: Yapım: Dövme; Süsleme: Telkâri, mıhlama; Birleştirme: Kaynak, lehim
Tanım: İki parçadan oluşmuş olan hamail, gümüştendir. Biri silindirik, diğeri üçgen formlu muskadır. İç içe geçmiş halkaların arasında ortasında daire pulların olduğu, yine halkaların birleşmesiyle oluşmuş çiçek motifli zincirin iki ucunda silindirik formlu hamail asılmaktadır. Bu zincirin üst kısımda büyük bir halka yer almaktadır. Zincirin her iki ucu ve ortada asılı olan üçgen hamail bu halkaya bağlanmaktadır. Bu halkadan sonra ortada bir adet ortasında pul bulunan çiçek formlu zincir ile üçgen hamail asılıdır. Üçgen hamailin üzerinde telkâri teli ile yapılmış geometrik halkalar işlenmiştir. Üçgenin her kenarında üç sıra halinde telkâri teliyle çerçeve yapılmıştır. Üçgenin ortasında ve üç köşesinde kırmızı renkli boncuklar yerleştirilmiştir. Üçgen hamailin alt kısmında beş adet mengece bulunmaktadır. Bu mengecelerden üçünde yaprak formunda pullar sarkmaktadır. Diğer iki mengecede alt kısımdaki silindirik formlu hamaile bağlanan ortada pul bulunan çiçek formlu zincir yer alır. Silindirik formlu hamailin bir tarafı açılabilen kapaklı muhafaza şeklindedir. Bu hamailin hem kapak kısımlarında hem de gövde kısmında plakanın arkasından vurularak oluşturulmuş kabartma geometrik motifler yapılmıştır. Silindirik formun kapak kısımlarında birer adet olmak üzere toplam on bir mengece vardır. Bu mengecelerin köşelerde olanlarında iç içe geçmiş halkalardan sonra halkaların birleşmesiyle oluşturulmuş çiçek motifli zincirlere asılı içlerinde delikler oluşturulmuş birer yaprak motifleri sarkmaktadır. Aynı uygulama silindirik hamailin gövdesinden aşağıya doğru sarkan beş mengecede de tekrar edilmiştir. Gövdeden sarkan diğer dört zincirde ise yaprak formlu pullar bulunmaktadır (Fot. 14-15-16) (Çizim 4).

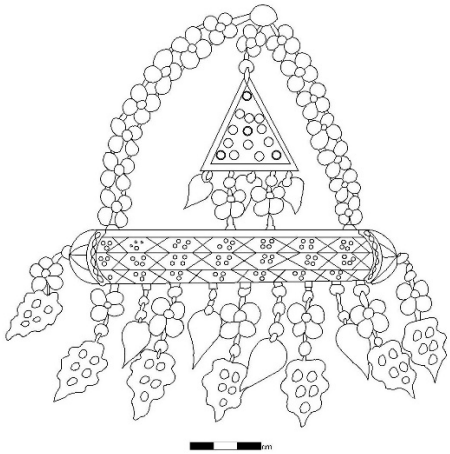
Fot. 14-15-16

Envanter No 10/1/84

Çizim 4

Katalog No: 6
Envanter No: 13/4/83[3]
Müzeye Geliş Tarihi-Biçimi ve Yeri: 05.12.1983- Satın alma- Depo
Tarihlendirme: 20. yüzyıl
Boyutları: Zincir: 7 cm, Silindir uzunluk: 15 cm, Çap: 2,3 cm; Üçgen uzunluk: 4 cm, Üçgen kalınlık: 2 cm
Malzeme: Gümüş
Uygulanan Teknik: Yapım: Dövme; Süsleme: Telkâri, ajur, kabartma, mıhlama; Birleştirme: Kaynak, lehim
Tanım: Gümüş malzemeden yapılmış olan hamail, iki parçadan oluşmaktadır. Bu parçalardan biri silindirik formlu, diğeri ise üçgen formlu muskadır. Halkaların birleştirilmesiyle oluşturulmuş çiçek motifli zincirlerin her iki ucuna, bir çiçek motifli zincirle başlanmış üçgen muska asılmaktadır. Bu üçgen muskanın üzerinde telkâri ile yapılmış halka şeklinde geometrik motiflere yer verilmiştir. Üçgenin köşelerinde ve orta kısmında kırmızı renkli boncuklar yerleştirilmiştir. Muskanın üç kenarı üçer sıra telkâri ile çevrelenmiştir. Üçgenin alt kısmında beş adet mengece yapılmıştır. Bu mengecelerden ikisinde yaprak şeklinde pullar sarkmaktadır. Diğer iki mengece ise ikişer çiçek motifli zincirle silindirik formlu muskaya bağlanmaktadır. Bir mengece boş bırakılmıştır. Bir tarafı açılabilir kapaklı muhafaza şeklinde silindirik muska üzerinde ajur tekniğiyle açılmış halka motifleri bulunmaktadır. Bu halkaların etrafı ise telkâri ile sarmalanarak süsleme yapılmıştır. Birbirini tekrar eden halka motifleri iki sıra telkâriyle birbirlerinden ayrılmaktadır. Silindirik muskanın kapak kısımlarında plakanın arkasından vurularak oluşturulmuş daire şeklinde kabarcıklar yapılmıştır. Silindirin gövdesinde dokuz adet mengece vardır. Bu mengecelerden aşağıya doğru iç içe geçen halkalardan oluşan zincirlerin uç kısımlarında asılı birer daire şekilli pullar yer alır (Fot. 17-18-19) (Çizim 5).

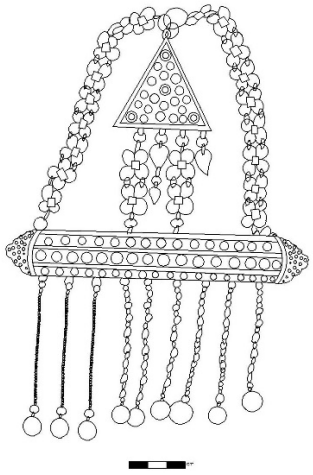
Fot. 17-18-19

Envanter No 13/4/83

Çizim 5

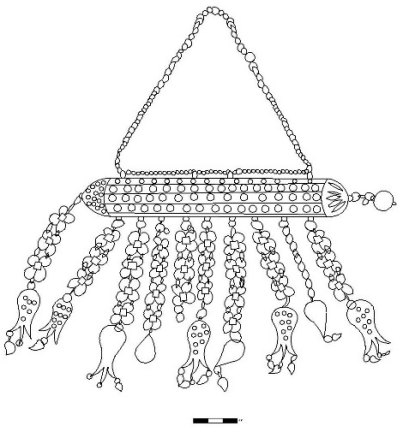
[3] Ercan Çalış, Diyarbakır Müzesi'nde Bulunan Etnografik Madeni Takılar, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2016, s. 136.

Katalog No: 7
Envanter No: 13/5/83[4]
Müzeye Geliş Tarihi-Biçimi ve Yeri: 05.12.1983- Satın alma- Depo
Tarihlendirme: 20. yüzyıl
Boyutları: Zincir: 10 cm, Silindir uzunluk: 15,6 cm, Çap: 2,3 cm
Malzeme: Gümüş
Uygulanan Teknik: Yapım: Dövme; Süsleme: Telkâri, kabartma, ajur; Birleştirme: Kaynak, lehim
Tanım: Tek parça olan hamail, gümüştendir. İç içe geçen halkalardan oluşan askı zincirlerine gövdenin üst kısmında yapılmış dört mengece ile asılan hamail, silindirik muska formundadır. Bir tarafı açılabilir kapaklı muhafaza şeklinde silindirik hamailin üzerinde ajur tekniğiyle yapılmış halka delikler yer almaktadır. Bu halkaların etrafı telkâri ile sarmalanmıştır. Gövde boyunca sıralanan bu motifler yine telkâriyle birbirinden ayrılmıştır. Silindir hamailin kapak kısımlarında farklı süsleme uygulanmıştır. İki kapakta kabartma tekniğiyle yapılmıştır. Birinde kapağın arkasından vurularak daire kabarcıklar oluşturulmuşken diğer kapakta yine arkadan vurularak kubbe şeklinde bir süsleme işlenmiştir. Kubbe şeklinde süslenen kapakta iç içe geçmiş zincirden aşağıya daire şeklinde pul asılmakta ve pula birleştirilmiş bir mengece vardır. Diğer kapakta ise iç içe geçmiş, iki sıra halindeki zincirden üzeri delikli lale motifi asılmaktadır. Lalenin uçlarında ise birer halka ile asılan yapraklara yer verilmiştir. Hamailin kapak kısmında yapılmış olan bu süsleme, gövdedeki beş mengecede de tekrar edilmiştir. Gövdede bulunan üç mengecede yaprak ve bu yaprağa bir halka ile asılı küçük birer yaprak motifleri sarkmaktadır. Gövdedeki bir mengecedeki süsleme kırılmış olduğu için bu zincir boştur (Fot. 20) (Çizim 6).

Fot. 20

Envanter No 13/5/83

Çizim 6

Katalog No: 8
Envanter No: 13/6/83
Müzeye Geliş Tarihi-Biçimi ve Yeri: 05.12.1983- Satın alma- Depo
Tarihlendirme: 20. yüzyıl
Boyutları: Zincir: 7 cm, Silindir uzunluk: 13,8 cm, Çap: 2,1 cm; Üçgen uzunluk: 4,5 cm, Üçgen kalınlık: 0,5 cm
Malzeme: Gümüş
Uygulanan Teknik: Yapım: Dövme; Süsleme: Telkâri, kabartma, mıhlama; Birleştirme: Kaynak, lehim

[4] Ercan Çalış, Diyarbakır Müzesi'nde Bulunan Etnografik Madeni Takılar, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2016, s. 137.; Ercan Çalış & Hazal Ceylan Öztürker, "Diyarbakır Müzesine Ait Bir Grup Etnografik Takının Sanatsal Değerlendirilmesi", Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, 1, Diyarbakır, 2016, s. 207.; Ercan Çalış, *Etnografik Madeni Takılar Üzerine Bir Analiz: Diyarbakır Müzesi Örneği*, 2020, s. 111, İstanbul: Hiperyayın.

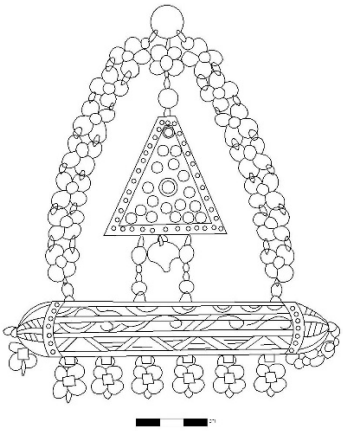
Tanım: Gümüş malzemeli olan hamail, iki parçadan oluşmaktadır. Biri silindirik, diğeri üçgen formda muskalardır. Halkaların birleştirilmesiyle oluşturulan çiçek motiflerinin birbirine bağlanmasıyla meydana gelen askı zincirlerinin iki ucuna bağlanmış üçgen ve silindirik hamailler sarkmaktadır. Ortada büyük bir halka ile birbirine bağlanan askı zincirine halkaların oluşturulmasıyla oluşan bir adet çiçek motifli zincirle sarkan üçgen hamail, üç kenardan iki sıra telkâri dizilimi ile çerçeve içine alınmıştır. Bu çerçevenin orta kısmı ise yine telkâriyle oluşturulan halka motifleri ile süslenmiştir. Üçgen hamailin hem zincire asılan köşesinde hem de orta kısmında boncuklara yer verilmiştir. Köşede mavi, ortada ise kırmızı renkli boncuklar vardır. Üçgen hamailin alt bölümünde üç adet mengece yer alır. Bu mengecelerden kenardakiler iç içe geçmiş zincirle alt kısımdaki silindirik formlu hamaile bağlanırken ortadaki mengecede iç içe geçmiş zincirden asılı yaprak motifli bir adet pul bulunmaktadır. Bir tarafı açılabilir kapaklı muhafaza şeklindeki silindirik hamailin üzerinde ve kapak kısımlarında plakanın arkasından vurularak yüzeyde oluşturulmuş geometrik şekillerle hamail süslenmiştir. Hamailin kapak kısımlarında birer adet, gövdede ise altı adet olmak üzere toplam sekiz adet mengece yapılmıştır. Bu mengecelerden birer halka ile bağlanmış halkaların birleştirilmesiyle oluşturulan çiçek motifli birer adet zincir sarkmaktadır. Bu çiçek motifli zincirlerin alt kısımlarındaki birer halka vardır (Fot. 21-22-23) (Çizim 7).

Fot. 21-22-23

Envanter No 13/6/83

Çizim 7

Katalog No: 9
Envanter No: 13/7/83
Müzeye Geliş Tarihi-Biçimi ve Yeri: 05.12.1983- Satın alma- Depo
Tarihlendirme: 20. yüzyıl
Boyutları: Zincir: 7,3 cm, Silindir uzunluk: 15,6 cm, Çap: 2,1 cm; Üçgen uzunluk: 3,4 cm, Üçgen kalınlık: 0,5 cm
Malzeme: Gümüş
Uygulanan Teknik: Yapım: Dövme; Süsleme: Telkâri, kabartma, mıhlama; Birleştirme: Kaynak, lehim
Tanım: İki parçalı olan hamail, gümüştendir. Silindirik ve üçgen muskalardan oluşan bu hamailler, halkaların birleştirilmesiyle oluşan çiçek motifli askı zincirlerin her iki ucuna bir büyük halka ile bağlanmaktadır. Çiçek motifli askı zincirinin iki ucuna başlanmış, bir tarafı açılabilir kapaklı muhafaza

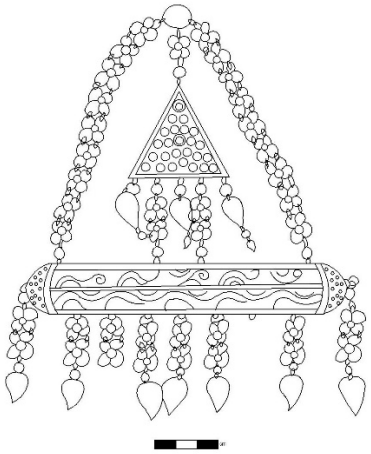
şeklinde silindirik hamailin üzerinde plakanın arkasından vurularak yüzeyde oluşturulmuş geometrik motiflerle süslemeler yapılmıştır. Kapak kısımlarında ise vurularak oluşturulmuş kabarcık şeklinde süslemeler vardır. Hamailin gövde ve kapak kısımlarında olmak üzere dokuz adet mengece vardır. Bu mengecelerden sarkan yaprak şekilli pullar yer alır. Bu pullar halkaların bir araya gelmesi ile oluşturulmuş çiçek motifli zincirlerden asılmaktadır. Üçgen formlu hamail alt kısmına yapılmış beş mengece vardır. Bu mengecelerden üç adedi silindik hamaile bağlanmaktadır. Kenarda olan mengeceden alttan ve üstten birer halka ile tutturulmuş yaprak, ortadaki iki mengecede ise halkalardan oluşmuş çiçek motifli askı zincirlerine yer verilmiştir. Ortadaki diğer mengeceden ve kenardaki mengeceden ise birer yaprak şeklinde pul sarkmaktadır. Üçgen hamil, etrafında iki sıra telkâri ile çerçeve içine alınmıştır. Hamailin yüzeyi telkâriyle yapılmış halka motifleriyle süslenmiştir. Askı zincirine bağlanmış olan köşesinde mavi renkli taş yer alır. Hamailin orta ve diğer köşelerinde ise içlerinden taşların düştüğü içi boş yuvalar vardır (Fot. 24-25-26) (Çizim 8).

Fot. 24-25-26

Envanter No 13/7/83

Çizim 8

Katalog No: 10
Envanter No: 23/3/84
Müzeye Geliş Tarihi-Biçimi ve Yeri: 04.09.1984- Satın alma- Depo
Tarihlendirme: 20. yüzyıl
Boyutları: Silindir uzunluk: 9,5 cm, Çap: 2,1 cm
Malzeme: Gümüş
Uygulanan Teknik: Yapım: Dövme; Süsleme: Kabartma; Birleştirme: Kaynak, lehim
Tanım: Gümüşten yapılmış olan hamail tek parçadan oluşmaktadır. Silindir formundaki hamailin bir tarafında açılabilen kapak bulunmaktadır. Eserin üzerinde Bakara Suresi'nin 255. Ayeti alan Âyetü'l Kürsi yazmaktadır. Yazının her iki tarafında yazıyı sınırlandıran kabartma şeklinde inci dizileri vardır. Muskanın üst kısmında birer köşelerde, bir adette ortada olmak üzere üç adet; alt kısımda ise altı adet mengece yer alır (Fot. 27).

Fot. 27

Envanter No 23/3/84

Katalog No: 11
Envanter No: 767
Müzeye Geliş Tarihi-Biçimi ve Yeri: 16.02.1967- Satın alma- Depo
Tarihlendirme: 20. yüzyıl
Boyutları: Silindir uzunluk: 8,5 cm, Çap: 2,1 cm
Malzeme: Gümüş
Uygulanan Teknik: Yapım: Dövme; Süsleme: Kabartma, telkâri, ajur; Birleştirme: Kaynak, lehim
Tanım: Tek parçadan oluşan hamail, gümüştendir. Bir tarafı açılabilen kapaklı şeklinde silindirik plakanın üzerinde daire kabarcıklar şeklinde süsleme yapılmıştır. Plakanın üzerinde boydan boya dizilen bu süslemelerin her birini telkâri ile çevrelemektedir. Plakanın üzerinde sırayla dizilen bu kabarcıklar, bir sıra yaprak ve üç adet kabarcık motifinin tekrar edilmesiyle tamamen plaka kaplanmıştır. Hamailin gövdesinde ajur tekniğiyle açılmış açıklıklar vardır. Silindirin kapak kısımları üzerinde ise kabarcık motiflerini çevreleyen telkâriyle yapılmış süsleme tekrar edilmiştir. Ajur tekniğiyle kapaklarda da açıklıklar işlenmiştir. Hamailin üst kısmında iki, alt kısmında ise üç adet mengece bulunmaktadır (Fot. 28).

Fot. 28

Envanter No 767

Katalog No: 12
Envanter No: 770
Müzeye Geliş Tarihi-Biçimi ve Yeri: 16.02.1967- Satın alma- Depo
Tarihlendirme: 20. yüzyıl
Boyutları: Dikdörtgen uzun kenar: 8,5 cm, kısa kenar: 5,6 cm; Kalınlık: 1 cm
Malzeme: Gümüş
Uygulanan Teknik: Yapım: Dövme; Süsleme: Kabartma, telkâri, ajur, mıhlama; Birleştirme: Kaynak, lehim
Tanım: Gümüşten yapılan hamail, iç içe geçen halkalardan oluşan askı zincirlerin iki ucuna bağlanmış dikdörtgen formdadır. Dikdörtgenin kenarlarında tek sıra telkâriyle yapılmış zincir motifli çerçeve yapılmıştır. Bu çerçevenin iç kısmında ajur tekniğiyle yaprak motifleri vardır. Dikdörtgenin yüzeyine yapılmış olan yaprak motiflerinin etrafı telkâriden yapılmış halkalarla çevrelenmiştir. Dikdörtgenin dört

köşesinde daire formunda kabarcıklara yer verilmiştir. Hamailin kısa kenarlarda mavi, uzun kenarlarda ise yeşil boncuklar yerleştirilmiştir. Hamailin ortasında turuncu renkli büyük bir boncuk bulunmaktadır. Dikdörtgenin üst kısmında ortada ucunda zincir parçasının yer aldığı bir adet mengece vardır. Alt kısmında ise iç içe geçen halka zincirlere asılı beş adet daire şekilli pulların asıldığı mengeceler yer alır (Fot. 29).

Fot. 29

Envanter No 770

Kaynak: (Diyarbakır Arkeoloji Müzesi Arşivi- 2024)

Katalog No: 13
Envanter No: 771
Müzeye Geliş Tarihi-Biçimi ve Yeri: 16.02.1967- Satın alma- Depo
Tarihlendirme: 20. yüzyıl
Boyutları: Dikdörtgen uzun kenar: 7,7 cm, kısa kenar: 6 cm; Kalınlık: 1,2 cm
Malzeme: Gümüş
Uygulanan Teknik: Yapım: Dövme; Süsleme: Kabartma; Birleştirme: Kaynak, lehim
Tanım: Dikdörtgen formlu hamail, gümüşten, tek parça olarak yapılmıştır. İç içe geçen halkalardan oluşan askı zincirlerinin iki ucuna bağlanmış dikdörtgen hamail, arkasından vurarak yüzeyinde oluşturulmuş bitkisel motiflerle süslenmiştir. Ortasında çok yapraklı bir çiçek, dört köşede ise üçer yapraklı yarım çiçek motifleri işlenmiştir. Bu motifler iki sıra kabartma olarak yapılmış daire formlu kabartmalarla çevrelenmiştir. Dikdörtgenin üst kısmında üzerinde tek halkanın kaldığı bir adet, alt kısmında ise iç içe geçmiş halkaların oluşturduğu zincirlerin asıldığı beş adet mengece bulunmaktadır. Aşağıda bulunan mengecelerden dört adedinde daire formlu pullar yer alır. Diğer bir mengecede tek halka almıştır (Fot. 30).

Fot. 30

Envanter No 771

Kaynak: (Diyarbakır Arkeoloji Müzesi Arşivi- 2024)

Katalog No: 14
Envanter No: 5/4/86
Müzeye Geliş Tarihi-Biçimi ve Yeri: 27.05.1986- Satın alma- Depo
Tarihlendirme: 20. yüzyıl
Boyutları: Büyük silindir uzunluk: 12 cm, Çap: 2,1 cm; Küçük silindirler uzunluk: 5 cm, Çap: 0,6cm
Malzeme: Gümüş
Uygulanan Teknik: Yapım: Dövme; Süsleme: Kabartma; Birleştirme: Kaynak, lehim
Tanım: Gümüşten yapılmış olan hamail silindirik formda biri büyük, ikisi küçük üç parçadır. İki köşesi bombeli ve bir köşesi kapaklı olan silindir hamailler, her iki ucu halkalı olan düz bir gümüş tel ve ona birleşik iç içe geçmiş halkaların tekrar edilmesinden oluşan askı zincirleri birbirlerine bağlanmaktadır. Büyük silindir hamail, üst kısımda üç, alt kısımda ise beş mengece sahiptir. Üst mengecelerden köşelerde bulunanlarda askı zinciri asılmakta, ortadaki mengecede ise kırılmış zincir parçası yer almaktadır. Alt kısımdaki mengeceler boştur. Büyük silindirin her iki köşesinde ortada bir düz gümüş tel ve bu telin her iki yanında iç içe geçmiş halka zincirlerden sonra asılan küçük silindir hamailler gelmektedir. Silindirlerin alt kısmında birer mengeceye bağlanan ay motifli pul asılmaktadır. Ay şekilli pulların üzerinde kabartma tekniğiyle işlenmiş geometrik motifler bulunmaktadır. Hem büyük hem de küçük silindir hamailler, arkadan vurularak oluşturulmuş geometrik motifler ile süslenmiştir (Fot. 31).

Fot. 31

Envanter No 5/4/86

Kaynak: (Diyarbakır Arkeoloji Müzesi Arşivi- 2024)

2. Değerlendirme

Neolitik dönemden günümüze kadar gelişen maden sanatını Türk sanatının erken devirlerinden, bugünkü Moğolistan'da güney Sibirya'nın doğusunda, Altayların içlerine doğru bölgelerde görmek mümkündür. Temel gereksinimleri karşılamaya yönelik olarak ortaya çıkan maden, savunma sanayisinde, süs eşyalarında olmak üzere hemen hemen bütün alanlarda kullanılmıştır. Madeni eserler bulundukları yörenin sosyal, kültürel, ekonomik, siyasi ve askeri tarihini yansıtan eserlerin yapımında kullanılması bakımından önem taşımaktadır (Başak, 2008, s. 15; Yariş, 2018, s. 923).

Türk maden sanatı; Orta Asya'daki kurganlarda yapılan kazılarda ortaya çıkartılan eserlerle madenin kullanım alanının genişliğini göstermektedir. Orta Asya'dan Karahanlı ve Gazneli, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklularına kadar uzun bir süreçte yeni kültürlerle gelişmiş olan maden sanatı Osmanlı döneminde zirveye ulaşmıştır. Bu dönemde Anadolu'da Gaziantep, Kahramanmaraş, Mardin, Diyarbakır, Siirt, Muğla, Malatya, Elâzığ, Erzurum, Trabzon, Giresun, Ordu, Sivas, Tokat, Kayseri, Çankırı, Çorum, Amasya, Kastamonu, Konya, Burdur, Denizli, Afyon, Kütahya, Balıkesir, Bursa, İstanbul ve Edirne gibi birçok merkez madenin işlendiği merkezler olarak bilinmektedir (Sözen, 1997, s. 11; Bodur, 1987, ss. 36-37). 20. yüzyıla gelindiğinde ise bu merkezlerde maden işçiliğinin önemli eserler verdiği, Osmanlı döneminde maden sanatının önemi günümüze ulaşmış eserlerden de anlaşılmaktadır.

Türk sanatında önemli bir yeri olan madeni eserler, günümüzde zengin çeşitlilik sunması bakımından dikkat çekmektedir. Bu çeşitlilik içerisinde hamailler (muskalar); malzeme, form, teknik, süsleme özellikleriyle hangi dönemde yapılmışlarsa o dönemin karakteristik özelliklerini yansıtması bakımından değer taşımaktadır.

Eski tarihlerden beri kötü gözlerden, nazardan ve hastalıklardan korunmak inancıyla üst kısımda taşınabilen, içerisinde dualaların bulunduğu hamailler; muska olarak da adlandırılmaktadır. Hamaillerin yapıldığı toplumun inancına, kültürüne göre içeriği değişse de sembolik anlatımları genellikle aynıdır. Bu anlatımlarda küçük bir alana birçok anlam yükleyip, bu anlamları o küçük alana sıkıştırma düşüncesi varlığını her zaman korumaktadır. Muska kelimesi "Yazılı olan, yazılmış olan şey, bir şeyden çıkarılan suret" manasına gelen Arpça "nüsha" kelimesinin Türkçe karşılığıdır (Uygun, 2012, s. 211; Uygun, 2019, s. 398).

Türk kültürünün önemli unsurlarından biri olan hamail (muska); korunma, şans getirme gibi inançlarının yanı sıra, pozitif enerji çekme gibi inançtan dolayı sıklıkla kullanılmıştır. Türk kültüründe köklü bir geçmiş sahip olan muska, Türklerin tarih boyunca farklı inanç sistemlerinde de yerini almıştır. Şamanizm, Tengrizm ve İslam gibi farklı inan sistemlerinde değişik biçimlerde kullanılmış olmasına rağmen koruyucu olma görevi devam etmiştir. Şamanizm ve Tengrizm dönemlerinde doğaüstü

varlıkların gücünün kullanıldığı; İslam'ın yayılmasıyla doğaüstü güçler yerini Kur'an ayetlerine, Esm-ül Hüsna gibi İslami unsurlara bırakmıştır (Sarı, 2024, s. 76).

Bu makalede, Diyarbakır Arkeoloji Müzesinde depoda bulunan 14 hamail incelenmiştir. Diyarbakır Arkeoloji Müzesinde makaleye konu olan hamaillerin benzer örneklerini Mardin Müzesinde, Van Müzesinde, Konya Akşehir Nasreddin Hoca Arkeoloji ve Etnografya Müzesinde, Konya Etnografya Müzesinde, Yozgat Müzesinde, Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesinde görülmektedir. Örnekler form, şekil, süsleme, malzeme, yapım tekniği ve süsleme tekniği bakımından benzer örnekler olduğundan dolayı tarihlendirme olarak 20. yüzyılı kapsayan bir zaman aralığına tarihlendirilmiştir (Er, 2012, s. 29; Koyuncu Okca & Erten, 2020, s. 2852; Allak, 2021, ss. 35-45; Doğan, 2022, ss. 246-260; Gündüz, 2023, s. 125).

Hamailler; onu işleyen sanatçının işlenmesi zor olan madeni bir nakış inceliğinde dantel gibi işleyerek işçiliğini, ince zevkini, hayal gücünü yansıttığı örneklerdir. İncelenen örnekler; dikdörtgen, üçgen ve silindirik formdadır. Tamamı satın alma yoluyla müzeye kazandırılan eserlerin altısı silindirik[5], beşi silindirik ve üçgen beraber[6], biri silindirik ve dikdörtgen beraber[7], ikisi ise dikdörtgen[8] formdadır.

Örneklerin tamamı gümüş malzemeden yapılmıştır. Gümüşün, Türklerin ilk madenlerinden biri olması ve ona yükledikleri koruyucu inancın devamının olması, bu inancın 20. yüzyılda yapılmış eserlerde devam ettirilmesi hem hamaillerin önemini vurgulamakta hem de bu inancın devam ettiğinin bir göstergesi olması bakımından önem arz etmektedir.

Madeni eserlerin yapım tekniklerinde kullanılan farklı yöntemler vardır. Bu yöntemler; dövme, döküm (dökme), sıvama ve basma tekniğidir. Makaleye konu olan hamailler dövme tekniğiyle yapılmıştır. Bu teknik; Yakındoğu'da doğal madenlerin ilk keşfedilmesinden beri kullanılan, madenin çekiçlemek suretiyle şekillendirildiği en eski tekniktir (Erginsoy, 1978, ss. 18-19). Madenin dövülerek levha haline getirilmesi Osmanlı döneminde 16. yüzyıl Surname-i Hümayun'da ve 18. yüzyılın ilk çeyreği Surname-i Vehbi'de işlenen minyatürlere de konu olmuştur. Külçe madenin çekiçleyerek levha haline getirilip şekil verilme işleminin 20. yüzyılın ilk yarısına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır (Kayaoğlu, 1984, ss. 220-221). İncelenen 14 eserin tamamı dövme tekniği ile yapılmıştır.

Geleneksel olarak maden süsleme sanatında çeşitli teknikler geliştirilmiştir. Geliştirilen tekniklerin yanı sıra hem maden ustasının hem de o eseri kullanacak olanların ince zevki süslemenin çeşitlenmesinde etkin rol oynamıştır. Süsleme teknikleri arasında kabartma, kazıma ve çalma, kakma, aplike, kalıpla kabartma (stampa basma), telkâri, ajur-kesme, savatlama, murassa, kaplama ve yaldız, taneleme, mine gibi teknikler vardır (Erginsoy, 1978, ss. 34, 42-43; Kuşoğlu, 1987, s. 33; Ödekan, 1997, s. 1260; Karpuz, 2002, s. 426; Tekin, 2015, ss. 97-108; Özdemir, 2023, s. 1753). Değerlendirmeye alınan örneklerde süsleme tekniklerinden kabartma, telkâri, ajur ve mıhlama uygulanmıştır. Örneklerden yedi adedinde[9] kabartma, telkâri ve ajur tekniği beraber uygulanmıştır. Üç örnekte[10] ajur, telkâri; dört örnekte[11] kabartma süsleme tekniği ile hamiler süslenmiştir. Mıhlama tekniğinde ise sekiz örnek[12] değerlendirilmiştir. Eserler üzerinde yapılan kabartma süslemeler çekiç kullanılarak yapılmıştır. Makaleye konu olan hamaillerin süsleme programları incelendiğinde ağırlıklı olarak bitkisel ve geometrik motifler görülmektedir. Bitkisel süslemeler stilize edildiği için motifi belirlemek güçtür. Geometrik süsleme olarak da halka, daire şeklinde motifler işlenmiştir.

Kabartma tekniği, maden eserler üzerine kabartma aletleri olan değişik uçlu kalemlerle veya çekiç kullanılarak yapılan bir tekniktir. Bu teknik çapma-çakma veya rölyef tekniği olarak da bilinmektedir. Bu teknik madene dıştan veya içten, bazen de hem içten hem dıştan çekiçleme usulü ile yapılarak işlenen

[5] Katalog no: 1, 3, 7, 10, 11, 14.
[6] Katalog no: 2, 5, 6, 8, 9.
[7] Katalog no: 4.
[8] Katalog no: 12, 13.
[9] Katalog no: 1, 6, 7, 8, 9, 11, 12.
[10] Katalog no: 2, 4, 5.
[11] Katalog no: 3, 10, 13, 14.
[12] Katalog no: 1, 2, 4, 5, 6, 8, 9, 12.

motiflerin yüksek kabartmalı olması sağlanmaktadır (Erginsoy, 1978, s. 34; Birkan, 2005, ss. 36-42; Hasol, 2023, s. 230).

İncelenen örneklerde süsleme tekniklerinden biri olan telkâri tekniği, altın ve gümüş gibi değerli maddelerden yapılmış telleri eğip değişik şekiller verdikten sonra bu motiflerin birbirlerine veya madeni bir zemine lehimle tutturulmasıdır. M. Ö. 3. binden itibaren Mezopotamya ve Mısır'da, 3. binin ortalarından sonra ise Anadolu'da uygulanan bir teknik olan telkâri; aynalarda, kutu kaplamalarında, gülabdan, güğüm, kemer tokası, yüzük, küpe gibi eserlerin süslemesinde kullanılmasının yanı sıra Diyarbakır Müzesi'nde olduğu gibi hamaillerde de uygulanmıştır (Erginsoy, 1978, ss. 37-38).

Müzedeki hamaillerde dikkat çeken bir diğer süsleme tekniği ise ajur tekniğidir. Delik işi veya kesme olarak da adlandırılan bu teknikte, istenilen desen maden üzerine çizilir, birtakım aletlerle oyulan desen kıl testereyle oyularak işlenen tekniktir. Maden üzerine işlenen motifin kesme işlemi bitince törpülerle etrafı temizlenerek işlem tamamlanır. Gümüş malzemenin kolay işlenmesinden dolayı tercih edilen bir tekniktir. Eski Çağ'dan beri Yakın Doğu'da kullanılan bir teknik olan ajur tekniği, genellikle kazıma ve kabartma teknikleriyle beraber de işlenir. Roma'da bu teknik "opus interrasile" olarak adlandırılmaktadır (Sezgin, 2014, s. 48; Köroğlu, 2004, s. 11).

Süsleme tekniklerinden dikkati çeken son teknik mıhlama tekniğidir. Bu teknikte değerli veya yarı değerli bir taş; süslenen eser üzerine açılan yivlerin ya da yuvaların içerisine yerleştirilmesi ile yapılan bir uygulamadır (Kuşoğlu, 1987, s. 33; Doğan, 2022, s. 375; Özkan, 2010, s. 52). Hazırlanan yuvaların içerisine büyük bir bölümü yerleştirilen taşların düşmemesi için astarın üst kısmında küçük parçalar kesilir ve bu parçaları taşın etrafını çevirir. Taşların düşmemesi için ikinci bir yöntem olarak da yuvanın çelik bir kalem yardımıyla taşın üstüne sıvanarak taşın sağlamlaştırılmasıdır. Bu yöntemle yapılan eserlere "murassa eser" adı verilmektedir. Eserleri meydana getiren ustalar, sanatkârlar madenin üzerine boncuk ve değerli taşlar koyarak süslemişlerdir (Ülseven, 1986, s. 23; Kuşoğlu, 1988, ss. 20-21). Makaleye konu olan eserlerde genellikle yuvarlak formda tasarlanan renkli taşlar bulunmaktadır. İncelenen örnekler saray takısı olmadığından halk takısı olduğundan dolayı çok değerli taşlar kullanılmamıştır. Eserlere kırmızı, mavi, yeşil ve turuncu renkli cam boncuklar mıhlama tekniğiyle yerleştirilmiştir. İlkel toplumlardan günümüze kadar önemli bir rol oynayan renklerin insanlar üzerinde etki yaptığı bilinmektedir. Renkler insanların bazen arzularının, isteklerinin bazen de mutluluk ve hüzünlerinin dile getirme yöntemlerinden biridir. Kırmızı heyecan, kudret ve akıncılık sembolü olmasının yanı sıra, Türklerde hayat veren renk ve güneşe atıfta bulunan kutsal bir anlam taşıması bakımından da önem taşımaktadır. Mavi inancı arttıran bir renk olmasının yanı sıra nazarı kovan bir özellikte bir renktir. Hitit uygarlığında mavi ve daire formlu taşlar, kötü niyetli bakışları engellemek amacıyla tercih edilmekteydi (Başol, 2014, s. 37; Çoruhlu, 2017, s. 260). Mavi renk[13] dünya mitolojisinde genel anlamlarıyla akıl, idrak, sağduyu, iffet, lekesizlik, sadakat anlamlarıyla yer almıştır. Müslümanlar arasında Allah'a hürmet, barış ve erdemli davranışların sembolü olması (Çoruhlu, 2017, s. 260), bu rengin hamaillerde tercih edilen renkler arasında yerini almasına neden olmuştur. Yeşil; baharın, canlılığın ve olumlu dinginliğin rengi olarak insanların hayatında yer etmiştir. Türklerde yeşil rengi, gençliği, umudu, yeniden doğuşu, cenneti sembolize etmenin yanı sıra geçicilik ve kıskançlığı da ifade eder (Çoruhlu, 2017, ss. 264-265). Bu sembolik ifadelerden hamaillerdeki yeşilin kıskanç gözleri yok

[13] Eski Türk inanıcında Umay Ana vardır. Umay Ana, loğusa kadınların, çocukların ve hayvan yavrularının koruyucusudur. İslamiyet'ten sonra bu inanç birtakım değişikliklere uğramasına rağmen hala izleri devam etmektedir. Anlatılan efsaneye göre "Aladağların eteklerinde yaşayan bir aile her şeylerini hasta olan küçük çocuklarını iyi etmek için harcarlar. Fakat yine de çocuklarını hiçbir tabip iyi edemez. Bir gün annesi, evi toparlarken keçenin altında çocuğunun hamail bileziğini bulur. Bu bileziği çocuğu küçükken gök rengi (mavi) akik yedi boncuktan (taştan) kendisi yapmıştır. Bunu da tabiplere verir fakat onlar bu bileziği değersiz bulurlar. Kadın, çaresizlik içinde ve perişan bir vaziyette evine dönerken yolda yaşlı bir alıç ağacı görür. Biçare kadın uzun süre ağlar ve o ağacı anası gibi görerek derdini kederini ona döker. Ondan sonra da sanki Umay Ana'ya veriyormuş gibi hediye şeklinde oğlunun hamail bileziğini ağacın dalına iliştirir. Fakat bileziğin ipi kopar ve boncuklar yere saçılır. Boncukların düştüğü yerde o anda tıpkı boncukların sayısı gibi yedi tane küçük pınar akar. Kadın bu pınarlardan aldığı suyu çocuğuna içirir ve çocuk iyi olur". Efsanedeki gök renkli (mavi) boncuklar kutsiyet ifade etmektedir. Gök Tanrı'yı çağrıştırıp Tanrıdan geldiği anlamı yüklenmektedir. Seyfullah Yıldırım, "Kazak Türklerinin Toponomik Efsaneleri", *Turkish Studies*, *7*(1), 2012, s. 2108.

etme inancıyla yer verilmiş olabileceği inancını güçlendirmektir. İslamiyet'te cennetin yeşille simgelenmesi Müslümanlar için bu rengi daha özel kılmıştır.

Hamillerde süsleme unsuru olarak eklenmiş olan öğeler arasında aşağıya doğru sarkan pullarda yer almaktadır. Bu pullar beş hamailde daire[14], üç hamailde yaprak motifi şeklinde[15], bir hamailde ise ay motifi[16] olarak yapılmıştır. Dört hamailin[17] zincir kısımları kırık olduğu için hangi şekilde pulların işlendiği tespit edilememiştir. Hamailde ay şeklinde pullara yer verilmesi eski çağlardan günümüze kadar gelen kimine korku kimine ise sevgi duygusunu hissettiren ayın (Eyuboğlu, 1987, s. 55), koruyu olarak takılan hamailde aynı sembolik ifadeyle yapılmış olabileceğini akıllara getirmektedir.

3. Sonuç

Geçmişten günümüze kadar Türk El Sanatları içerisinde maden sanatı önemli bir yer tutmaktadır. Toplumların tarihi, kültürel, sosyal ve sanatsal karakterlerinin yansıtıldığı alanlardan biri olan maden sanatını savunmadan süs eşyasına kadar farklı kullanımlarda görmek mümkündür. Süs eşyalarından en önemli örneklerinden biri hamaillerdir. Günümüzde muska adıyla varlığını devam ettiren hamaillerin ortaya çıkışı ve gelişmesi zamana, dinlere ve topluluklara göre farklılıklar arz etmesine rağmen hem koruyucu bir anlam yüklenmesi hem de süs öğesi olarak kullanılması benzerlik göstermektedir.

Toplumların inancına bağlı olarak dinsel simgeler, tanrı veya kendisine inanılan kişinin simgesi şeklinde yapılmış olan muskalar her dönemde var olmuştur. Türk kültüründe köklü bir geçmişi olan hamailler (muskalar), gelenek ve inanç sistemiyle günümüze kadar devam ettiği görülmektedir. Şans getirme, hastalıklardan korunma, olumlu enerji çekme gibi amaçlarla taşınan bu eserlerin umut ve güven duygusunu arttırdığı, stres düzeyini düşürdüğü etkisine de inanılmaktadır. Bu inançlarla 20. yüzyılda da yapılmış hamail örnekleri en güzellerinden bir grup Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır.

Makalede Diyarbakır Müzesi'ne satın alma yoluyla kazandırılan ve depoda bulunan 14 hamail detaylıca anlatılmaya çalışılmıştır. Kitabesiz olduklarından dolayı dönem özellikleri göz önünde tutularak 20. yüzyıla tarihlenen bu eserler gümüş malzemeden yapılmıştır. İncelenen bu haillerin üzerinde yer alan süslemelerin sembolik olarak işlenmiş bitkisel ve geometrik motiflerinin özellikleri anlatılıp, malzeme ve teknik açıdan değerlendirilip, Sanat Tarihi disiplini içerisinde tanıtılmaya çalışılmıştır.

Hamaillerin her çağda ve her toplumda formu, içeriği farklı olsa bile korunma amacının aynı olması dikkat çekmektedir. Bu amaçla yapılan hamaillerin bir grubunun Diyarbakır Müzesi'nde bulunması, bölgesel olarak benzer amaçları taşıyan insanların varlığının birer kanıtı olması bakımından değer taşımaktadır.

[14] Katalog no: 1, 4, 6, 12, 13.
[15] Katalog no: 3, 5, 7, 9.
[16] Katalog no: 14.
[17] Katalog no: 2, 8, 10, 11.

Kaynakça

Allak, F. (2021). Mardin Müzesi'nde bulunan son dönem madeni hamayilleri (muskalar). *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *10*(1), 35-45.

Başak, O. (2008). Taşçağı'ndan Tunççağı'na Anadolu'da maden sanatın gelişimi ve kullanımı. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, 21*, 15-33.

Başol, S. (2014). *Hititlerde büyü ve büyü malzemeleri*, [Yayınlanmamış Doktora tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

Belen, M. (2015). Türk dünyası halk hekimliğinde inanç unsurlarının kullanımı. *Kültür Evresi*, 23, 123-135.

Birkan, S. (2005). *İslamiyet öncesi Orta Asya Türk maden sanatının gelişimi (M. Ö. IV-M. S. X. Yüzyıllar)*. [Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı].

Bodur, F. (1987*). Türk maden sanatı.* İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Sanat Yayınları 2.

Çalış, E., & Öztürker, H. C. (2016). Diyarbakır Müzesine ait bir grup etnografik takının sanatsal değerlendirilmesi. *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*, 1, 201-213.

Çalış, E. (2016). *Diyarbakır Müzesi'nde bulunan etnografik madeni takılar*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı].

Çalış, E. (2020). *Etnografik madeni takılar üzerine bir analiz: Diyarbakır Müzesi örneği*. İstanbul: Hiperyayın.

Çelebi, İ. (2012). Tılsım. *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 41, 91-94.

Çelebi, İ. (2012). Vefk. *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 42, 605-607.

Çelikkol, E. (2008). *Tek Tanrılı Dinlerin takı sanatına etkisi*. [Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Seramik ve Cam Tasarımı Anasanat Dalı].

Çoruhlu, Y. (2017). *Türk mitolojisinin ana hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

Demirci, K. (2006). Muska. *TDV İslam ansiklopedisi*, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 31, 697-698.

Devellioğlu, F. (2007). *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

Doğan, Ş. (2022). *Konya'daki gelenekli kadın takıları*. [Yayınlanmamış Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı].

Ekinci, İ. (2013). Milas (Mesudiye) bakır madeni (1750-1816). *Turkish Studies Social Sciences, 8*(5), 243-259.

Er, B. (2012). *Van ilinde üretilen takıların bazı özellikleri*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Ev Ekonomisi (El Sanatları) Anabilim Dalı].

Erbek, M. (2002). *Çatal Höyük'ten günümüze anadolu motifleri*. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Erginsoy, Ü. (1978). *İslam maden sanatının gelişmesi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Eyuboğlu, İ. Z. (1987). *Anadolu inançları, Anadolu mitologisi (İnanç- söylence bağlantısı)*. İstanbul: Geçit Kitabevi.

Gündüz, Y. (2023). Yozgat ağzında kullanılan beş sözcüğün etimoloji denemesi (Anıştırma, Hameyli, Hortuklu, Ürelüün, Mehekli) ve etimolojide yöntem üzerine. *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi, 1*(8), 118-133.

Hasol, D. (2023). *Ansiklopedik mimarlık sözlüğü.* İstanbul: Yem yayınları.

İnan, A. (1962). *Hurâfeler ve menşeleri*. Ankara: DİP Yayını.

İnan, A. (1976). *Eski Türk dini tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Karpuz, E. (2002). Anadolu mutfaklarında kullanılan bakır kaplar ve Osmanlı Dönemi örnekleri. *Türkler*, 12, Ankara, 425-432.

Kayaoğlu, İ. G. (1984). Bakır kap yapım teknikleri: I dövme tekniği. *Folklor ve Etnografya Araştırmaları*, İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları.

Koyuncu Okca, A., & Erten, G. (2020). Denizli Atatürk ve Etnografya Müzesi'ndeki gümüş takıların sergileme koşulları ve koruma önerileri. *Belgi*, *20*(2), 2841-2861.

Köroğlu, G. (2004). *Anadolu uygarlıklarında takı*. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.

Kuşoğlu, M. Z. (1987). Dünden bugüne gümüş kakma sanatımız. *İlgi Dergisi,* S.48, İstanbul, 32-35.

Kuşoğlu, M. Z. (1998). *Tılsımdan takıya*. İstanbul: Pimapen Kültürevi.

Ödekan, A. (1997). Mine. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul, 2, 1260.

Önder, M. (1995*). Antika ve eski eserler kılavuzu.* Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Örnek, S. V. (1976). *Türk halk bilimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Özdemir, M. F. (2023). Geleneksel yüzey süsleme yöntemi olarak mine sanatı ve çağdaş takı örnekleri. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, *16*(44), 1752-1766.

Özkan, Y. (2010). *Aydın Müzesi'nde bulunan etnografik takılar*. [Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü].

Sarı, V. (2024). *Halk kültüründe muskanın geçmişten günümüze yorumlanış biçimleri*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kültürel Çalışmalar Anabilim Dalı].

Serbest, K. (2020). Uygurlarda kötü ruhlar ve kötü ruhlardan korunmaya yönelik uygulamalar. *Kültürel Miras Araştırmaları Dergisi*, *1*, 7-12.

Sezgin, N. (2014). *Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki madeni takılar*. [Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü].

Sözen, M. (1997). Türklerde geleneksel el sanatları. *Anadolu Kültür Mirası*, İstanbul: Kabataş Kültür Merkezi.

Tanyu, H. (1992). Büyü. *TDV İslam ansiklopedisi*, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 6, 501-506.

Tekin, H. (2015). *Eski Anadolu madenciliği (Arkeolojik verilerin ışığı altında başlangıcından Demir Çağı'na kadar).* Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Uygun, A. (2012). Yazılı büyü olarak muska: Kenzü'l-Havâs örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *29*, 211-236.

Uygun, A. (2019). İslami gelenekte tılsımlı yedi sembollü mühürler. *Turkish Studies Social Sciences, 14*(2), 395-413.

Ülseven, M. (1986). Mıhlama Sanatı. *Antika, The Turkish Journal of Collectable Art Aylık Dergisi, 18,* İstanbul.

Yaran, R. (1992). Bi'dat. *TDV İslam ansiklopedisi*, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 6, 129-131.

Yariş, S. (2018). Diyarbakır Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'nde deposunda bulunan bir grup buhurdan. *Turkish Studies Social Sciences*, *13*(10), 921-937.

Yıldırım, S. (2012). Kazak Türklerinin toponomik efsaneleri. *Turkish Studies*, *7*(1), 2101-2121.

Makale Bilgi Formu

Çıkar Çatışması Bildirimi: Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

İntihal Beyanı: Bu makale iThenticate tarafından taranmıştır.